

Hussein And Navoi (1438–1506)

Bobonazar Murtazoev

Termez State University, Department of Uzbek Literature
Senior Lecturer, Candidate of Philological Sciences

Ҳусайний Ва Навоий (1438–1506)

Бобоназар Муртазоев

Термиз давлат университети, Ўзбек адабиётшунослиги кафедраси
катта ўқитувчиси, филология фанлари номзоди

Summary: The article analyzes the life of the statesman and poet Hussein Boykaro, the creative collaboration of the leaders of the literary environment of Herat Jami and Navoi.

Keywords: History, king, poet, work, tatabbu, ghazal, pseudonym, tazkira, misra, matla, ideology, praise, radif.

Резюме: Мақолада давлат арбоби ва шоир Ҳусайн Бойқаронинг ҳаёт йўли, Ҳирот адабий муҳитининг дарғалари Жомий ва Навоий ижодий ҳамкорлиги таҳлил назаридан ўтказилади.

Калит сўзлар: тарих, шоҳ, шоир, асар, татаббуъ, ғазал, тахаллус, тазкира, мисра, матлаъ, мабдаъ, мактаъ, радиф.

Ҳусайн Бойқаро ва Алишер Навоийнинг ҳаёт йўли ҳамда ижодий фаолияти борасида навоийшунос олимларимиз тарафидан кўп ва хўп мақолалар битилган бўлиб, бу илмий кузатувлар ўз замонида шойиста равишда эътирофини топанлиги ҳаммага маълум. Чунончи олима Суйима Ганиеванинг қайд этишича: “Тарихий ва баъзи адабий манбаларнинг берган маълумотларига кўра, Алишернинг отаси (Ғиёсиддин Муҳаммад) Кичкина бахши (изоҳга қаранг), Баҳодир Мирзо Бойқаро (Умаршайх–Б.М.)нинг ўғли Ғиёсиддин Мансур билан эмикдош бўлган”(3–Б.3). Бошқа бир манба, Олим Шарафиддиновнинг берган маълумоти бўйича: “Алишер оиласи Темур ўғли Мирзо Умаршайх авлоди, Абулқосим Бобур ва Ҳусайн Бойқаролар оиласи бир - бирлари билан кўкалдош, яъни сут (эмикдош –Б.М.) қариндош эдилар” (10–Б.66). Бу икки буюк инсонлар Ҳиротда таваллуд топанлар, ҳаммақтаб (мактабдош–Б.М.) бўлишган, Хуросон мулкани биргаликда обод этишган, айтарлик бутун умр бир - бирларига кўмакдош ва елкадош ҳамда вафо ва садоқат билан хизмат қилишган, туркий тили равнақи йўлида жонбозликлар кўрсатишган.

Тарихда ижодкор тахт соҳиблари борлигини яхши биламиз, шулардан бири Султон Ҳусайн Бойқародир, аини замонда шоҳ ва шоир ҳамдир. Унинг тўлиқ исми шарифи куйидагичадир: Султон Ҳусайн Мирзо ибн Мансур ибн Бойқаро ибн Умаршайх ибн Амир Темур. Кўринадики, Ҳусайн Бойқаро улуғ Амир Темур (1336–1405)га эвара бўлиб, у Султон Шохрух Мирзо (1377–1447) замони 1438 йили Ҳиротда таваллуд топади. Манбаларнинг гувоҳлигича Султон Ҳусайннинг отаси Ғиёсиддин Мансур мирзо Бойқаро мирзонинг ўғлидир, Бойқаро мирзо Умаршайх мирзонинг фарзанди, Умаршайх мирзо биламизки, Амир Темурнинг иккинчи ўғлидир. Султон Ҳусайн Бойқаро мирзонинг онаси Ферузабегим Амир Темурнинг тўнғич қизи Оғабегимнинг ўғли Ҳусайн мирзонинг қизи эди. Ферузабегимнинг онаси Қутлуғ Султонбегим эса Мироншоҳ мирзонинг қизидир, кўринадики, Оғабегимнинг ўғли Ҳусайн мирзо Мироншоҳнинг қизи Қутлуғ Султонбегимга уйланади, демак опа Оғабегим ва ини Мироншоҳ ўзаро куда - андадир. Англашиладики, Бобур Мирзо таъкидлаганидек,

Султон Ҳусайн “каримут - тарафайн” (карим – карамлик, сахий, олижаноб), яъни ҳам ота, ҳам она томондан насаби Амир Темур Кўрагонга туташади. Қолаверса, Мансур мирзо ва Ферузабегимларнинг икки қизи, яъни Оқобегим ва Бадакабегим ҳамда икки ўғли Бойқаро ва Ҳусайнлардир. Оқобегим ҳам, Бадакабегим ҳам Ҳусайн мирзога эгачи – опа бўлса, Бойқаро ҳақида Алишер Навоий “Мажолис ун-нафоис”да ёзади: “Бойқаро Мирзо – Султон Соҳибқирон (Султон Ҳусайн)нинг туғқон оғаси эди” деб, ундан бир байт форсий шеър келтиради (8–Б.106–107). Демак Мансур мирзо ва Ферузабегим оиласида Бойқаро Мирзо тўнғич фарзанд, Султон Ҳусайн бўлса кенжа ўғил, қизиғи Султон Ҳусайннинг акаси Бойқаро Мирзога Мансур мирзонинг отаси Бойқаро ибн Умаршайхнинг исми берилган. Султон Ҳусайнга онаси Ферузабегимнинг отаси Ҳусайн мирзо (Амир Темурнинг тўнғич қизи Оғабегимнинг ўғли)нинг исми қўйилган экан. Ҳусайн Мирзонинг отаси Оқобегимга эса Ферузабегим (вафоти 14.07.1469)нинг отаси Ҳусайн мирзонинг онаси Оғабегимнинг исми берилган экан. Султон Ҳусайннинг отаси Оқобегимнинг умр йўлдоши Султон Аҳмад Мирзо ва ўғли Кичик Мирзо (асли Мирзо Муҳаммад Султон)лар ҳақида “Бобурнома” (1–Б. 146–165) ва “Мажолис ун-нафоис”да кенг маълумотлар мавжуд. Чунончи “Мажолис ун-нафоис”да Султон Ҳусайннинг поччаси Султон Аҳмад Мирзо хусусидаги маълумотлар анча мароқли: “Султон Аҳмад Мирзо – дарвешваш, яхши ахлоқлик, писандида атворлик, одамишева кишидур. Ота жонибидин хуштаблик анга маврусийдур” (8–Б.108). Манбаларда Султон Ҳусайннинг поччаси ушбу Султон Аҳмад Мирзо нечундир Мирзо Бобурнинг амакиси Султон Аҳмад Мирзо (1451–1494) билан адаштирилади, балки исм ва номларнинг бир хиллигидандир. Султон Ҳусайннинг поччаси Султон Аҳмад Мирзо ҳақида Алишер Навоий таъкидлаган “Ота жонибидин хуштаблик анга маврусийдур”(8–Б.108), яъни ижодкорлик унга отасидан меросдир. Дарҳақиқат бу Султон Аҳмад Мирзо “Таашшукнома”нинг муаллифи машҳур Саидахмад Мирзо ибн Мироншоҳнинг фарзанди азизидир. Буни “Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн” маълумотлари ҳам тасдиқлайди, унинг исми шарифи қуйидагича берилади: Султон Аҳмад ибн мирзо Сейди Аҳмад ибн мирзо Мироншоҳ ибн султон соҳибқирон Амир Темур Кўрагон (4–Б.630). Мирзо Бобурнинг ўзи амакиси Султон Аҳмад Мирзо ҳақида айтган: “...табъ(шеър ёзиш)дин баҳраси йўқ эди”. (1–Б.20) деган сўзлари ҳам унинг ижод ила машғул бўлмаганининг исботидир.

Султон Ҳусайн ёшлигида чуқур билим эгаллайди, Заҳириддин Бобур (1483–1530) таъбири билан айтганда унинг шакл-шамойили: “... қийик кўзлук, шер андом бўйлук киши эди”(1–Б.147) – шер келбат бўйли бу инсоннинг ҳарбий салоҳияти анча юқори бўлиб, кўплаб жангу жадалларда иштирок этади. Ҳусайн Бойқаро 1469 йили 31 ёшида пойтахти Ҳирот шаҳри бўлган Хуросон доруссалтанатини эгаллайди ва муттасил 37 йил ҳукмронлик қилади. Унинг давлатининг ҳудудлари кенг ва улкан эди, шарқда Балх, ғарбда Бистом, шимолда Хоразм, жанубда Кандаҳор ва Сейистон вилоятлари тасарруфида эди. Ҳусайн Бойқаро шоҳлик қилган давр Хуросон тарихи зарварақларида алоҳида ўрин тутаяди, унинг ҳукмдорлиги йиллари баъзи ички низоларни ҳисобга олмаганда юртда аҳвол ҳийла осойишта эди. Мамлакатда талай ободончилик тадбирлари амалга оширилади, муҳташам хонақоҳ, мадраса, мактаб, қаср, сардоба, шифохона, сарой, работ, ҳаммомлар қад кўтаради, санъат ва адабиёт юксалади, шоирлар, адиблар ва илм аҳли қадр - қиммат топади. Тарихчи Хондамир (1480 – 1435)нинг ёзишича Алишер Навоий пойтахт Ҳиротдаги Хиёбон кўчаси ва Инжил анҳори бўйлаб “Ихлосия”, “Низомия”, “Шифоия” мадрасалари ҳамда “Халосия” хонақоҳини, Марвда “Хусравия” мадрасасини қурдирган экан(12–Б.40–41). Яна бир қизиқ тарафи Алишер Навоий бино қилган “Халосия” хонақоҳида Хондамирнинг таъкидича, “У файзли жойда ҳар куни мингдан ортиқ заифалар ва мискинларни зиёфат қилиб, лазиз таомлар билан тўйдирилади”(12–Б.66). Қолаверса, “Халосия” хонақоҳида “Ҳар йили муҳтожларга икки мингга яқин пўстин, босма чакмон, кўйлак, иштон, тақия ва кафш улашилади”(12–Б.66), буларнинг бари Алишер Навоийнинг шахсий жамғармаси ҳисобидан амалга оширилган. Хондамирнинг хабар беришича, бир йили Ҳусайн Бойқаро Мозандаронда эканида, пойтахтга Амир Муборизиддин номига фармон йўллайди, маълум бўлишича, зарур харажатлар учун Ҳирот шаҳри аҳолисидан 100 (юз минг) динор ундириб жўнатиш сўралади. Амир Муборизиддин кўп мулоҳаза ва мушоҳадалардан сўнг бу масалада Амир Алишерга мурожаат қилишга мажбур бўлади. Алишер Навоий бу ҳодисага жиддий қарайди ва ўринсиз солиқни Ҳусайн Бойқаро учун муносиб кўрмайди ва ушбу маблағни ўз ҳисобидан қоплайди, “халқ эса ул ҳазрат (Амир Алишербек)ни дуо қилиб, унга кўпдан - кўп раҳматлар айтади”(12–Б.107).

Яна бир воқеа Ҳусайн Бойқаронинг фарзанди Муҳаммад Муҳсин Мирзо Сабзавор ҳокими бўлиб, эҳтиёт чораси сифатида келгуси йил ҳосили учун бир миқдор захира ғалла тўплашни режалаштиради. Энг ёмони у вилоятда мўлжалдаги ғалла йўқ эди, Муҳсин Мирзонинг одамлари Амир Алишернинг Сабзаворда катта ҳажмдаги ғалласи борлигини аниқлашади. Шу ғалладан бир миқдор олиб туриш, бўлажак ҳосилдан уни қоплаш маслаҳати ўртага ташланади, лекин Муҳаммад Муҳсин Мирзо бунга кўнмайди, амир ғалласига дахл қилишга изн бермайди. Бу воқеадан Амир Алишербек хабар топади ва мавжуд барча ғаллани шаҳзодага туҳфа айлайди, ҳатто Алишер Навоий айтган экан: “агар бир дона буғдой ўрнида бир донадан марварид бўлганда эди, у зотдан аямай, ҳаммасини назр қил”ар эдим(12–Б.103). Ҳирот XV асрнинг сўнги чорагида гуллаб - яшнаган ва кўркам шаҳарлардан бирига айланади, унинг хуснижамолига ва ободлигига бошқа шаҳарлар ҳавас қилар эди. Ҳирот шаҳрининг ўз анъаналари бор эди, теурийлар даврида бу шаҳар сиёсий ва маданий марказга айланиб бўлган эди, айниқса, Султон Шохрух Мирзо замони (1405–1447)да шаҳар кескин ривожланади ва Шохрух Мирзо шаҳарни 1407 йили Хуросон пойтахти деб эълон қилади. Бу ажойиб анъана Ҳусайн Бойқаро ва унинг чинакам дўсти Алишер Навоий (1441–1501) каби фидокор, элсевар, ватанпарвар инсонлар фаолияти эвазига давом эттирилади. “Бобурнома”да ёзилишича: “Султон Ҳусайн Мирзонинг замони ажаб замон эди, аҳли фазл ва беназир элдин Хуросон, батахсис Ҳирий шаҳри мамлу эди” (1–Б. 159). Яъни Хуросон, хусусан, Ҳирот шаҳри Султон Ҳусайн замонида фозилу фузалоларга, олиму уламоларга, шоиру шуароларга, шайху машойихларга тўла (мамлу) экан. Тагин Бобурнинг хикоя қилишича, у Ҳирийда бўлган кезлари: “Боғи Навда бир кеча бўлдим, ани муносиб кўрмай Алишербекнимнг уйлари тайин қилдилар. Ҳирийдин чикқинча Алишербекнинг уйларида эдим”(1– Б.170).

Ҳусайн Бойқаро йирик давлат арбоби бўлиш бароварида етук лашкарбоши ва моҳир ижодкор эди, у Ҳусайний таҳаллуси ила ғазаллар ижод этади. У туркийда шеърлар битеди, шеъринг девон тартиб берди, она тили – туркий тилининг равнақи йўлида жонбозликлар кўрсатди. Унинг туркий тилига давлат макomini бериш борасидаги ҳаракатлари бекиёс, ҳатто туркий тилида идора ёзишмаларини олиб бориш хусусида махсус фармони олий беради, бу ўз даври учун дадил кадам эди. У форс - тожик тилида ижод эта олиш қувватига эга бўлса-да, асосан, туркий тилида ғазаллар битди ва бу соҳада бошқаларга ибрат бўлди. Унинг замонида туркий халқ кўшиқлари тўпланади, тикланади, бу кўшиқлар Ҳусайн Бойқаро саройидаги базмларда ҳофизлар хонишида жаранглар эди. Наққошлик, хаттотлик соҳалари юксалди, куй, кўшиқ ва мусиқа санъати ривожланди, илм-фан ва адабиётга эътибор кучайди. Унинг замонида шоирлардан Абдурахмон Жомий (1414–1492), Алишер Навоий (1441–1501), Шайхим Сухайлий (1444–1502), Биноий (1453–1512), Муҳаммад Солиҳ (1455–1534), Ҳилолий (вафоти 1529), Ҳотибий (1453–1520), Осабий (1449–1517), Кошибий (1440–1505) ва бошқалар нашъу намо топди. Хушнависликда Султон Али Машҳадий (1432–1520), мусаввирликда Камолитдин Беҳзод (1455–1537), тарихчилардан Мирхонд (1433–1498), Хондамир (1475–1535), тазкиранавис Давлатшоҳ Самарқандий (1436–1494), адабиётшунос Атаулло Ҳусайний (1440–1513), мусиқачи ва мусиқашунослардан Кулмуҳаммад Удий, Шохқулий Ғижжакий, Ҳусайн Удий, Ғулом Шодийлар улуғлик шоҳсупасида эдилар.

Абдурахмон Жомийнинг “Субҳат ул-аброр” (Яхшилар тасбеҳи, 1482), “Юсуф ва Зулайхо” (1483), “Силсилат уз-захҳоб” (Олтин занжир, 1485), дostonлари Ҳусайн Бойқарога бағишлаб ёзилган. Алишер Навоийнинг “Хамса” ва бошқа асарлари тўлалигича Ҳусайн Бойқаро шарафига аталганлигини яхши биламиз. Ҳусайн Бойқаро ҳам ўз навбатида ўзининг “Рисола” асарини Алишер Навоийга бағишлаб яратган ва Навоийдек инсон билан бир замонда яшаганлигидан Аллоҳга баралла ҳамду санолар айтади. Ҳусайн Бойқаро айнан Алишер Навоийнинг туркий тили ва туркий адабиёти ривожига саъй - ҳаракатларини сидқидилдан олқишлайди, унинг фидокорона меҳнатини эътироф этади. Ҳусайн Бойқаро ёзади: “...турк тилининг ўлган жасадига Масиҳ анфоси билан руҳ кюрди...”(3–Б.161), демакки Навоий туркий тилининг ўлган жасадига Исо Масиҳ нафаси каби жон ато этган экан. Алишер Навоий “Хамса”сига нисбатан ҳам Ҳусайн Бойқаро офаринлар ўқийди, албатта, Низомий Ганжавий (1141–1209) ва Амир Хусрав Дехлавий (1253–1325) “Хамса”ларига соя солмаган ҳолда, атрофдагиларни унинг кадрига етишга ундайди.

Ҳусайн Бойқаро рисолада туркий тили ва адабиёти ривожига бир ёклама қарамайди, балки унинг равнақига таъсир этган омилларни ҳам назардан қочирмайди. У ўз даври подшолигини: “Ва бу даврон барча даврлардин мумтоз (эъзозли)ки...” (3–Б.159) дер экан ўз даври назми осмонида “Меҳри

жаҳоннамо” – “Жаҳонни ёритувчи қуёш” Султон Ҳусайн даври форс-тожик адабиётининг ялавбардори мавлоно Абдурахмон Жомий эканини чуқур қониқиш ила таъкидлайди (3–Б.160). Бу борада Бобурнинг эътирофлари ҳам диққатга сазовордир “Бу жумладин бир Мавлоно Абдурахмон Жомий эдиким, зоҳир ва ботин улумида ул замонда ул миқдор киши йўқ эди”(1–Б.160). Зотан мавлоно Жомий тариқат ва шеърятда Султон Ҳусайн ҳамда Алишер Навоийнинг устози – пири бўлганидек, Абдурахмони Жомийга Мавлоно Лутфий (1366–1465) тариқатда муршид, шеърятда устоз эди. Лутфий ва Жомийнинг, Жомий ва Ҳусайнийнинг, Жомий ва Навоийнинг муршиду муридлиги аждодларимизнинг биз авлодларга ибрат намунаси эканини зинҳор унутмаслигимиз лозим. Лутфий ва Жомийнинг бир - бирларига бўлган меҳр - муҳаббати, чинакам оқибати, тариқат ва адабиётдаги ҳамкорлиги Ҳиротнинг нафақат адабий ҳаракатчилиги, балки ижтимоий муҳитини ҳам безаб турганлигини таъкидламоқ жоиз. Мавлоно Лутфийнинг Жомийга бағишлаб “Сухан” (Сўз) радифли қасида ёзганликлари воқеалари ҳам Алишер Навоийнинг эътиборидан четда қолмаган (9–Б.476). Биламизки, Жомий шогирди Навоийнинг “Кошки” радифли ғазалига татаббуъ ёзади(11–С.511), бу воқеа Ҳиротда чиройли шов-шувга сабаб бўлади. Ҳатто Ҳусайний ҳам бу ҳодисага диққат - эътибор била қарайди ва Жомийнинг форсий “Кошки” радифли ғазалига форсийда мусаддас битишни шахсан Навоийдан илтимос қилади. Табиийки, Навоий бу подшоҳона ҳукми олийни бажону дил ижро этади ва ўша форсий мусаддасни “Девони Фоний”га киритади (7–С.366–370). Ҳатто Навоийнинг шахсан ўзи ҳам “Кошки” радифли ғазалига мухаммас боғлагани янада эътиборли ҳодиса, демак бу ғазалнинг тарихи анча қизиқ ва ажойиб жиҳатларни намоён этади(5–Б.385–386). Навоийнинг айнан ушбу “кошки” радифли ғазалига Ҳусайнийнинг ўзи ҳам шахсан татаббуъ ёзгани мактовга лойиқдир(3–Б.146), қолаверса, Бобур Мирзо ҳам айни шу ғазалга татаббуъ боғлаган(2–Б.63). Яна муҳим жиҳатларидан бири шундаки, “Девони Фоний”да Ҳусайнийнинг иккита “Монда”(қолди) форсий ғазалига Навоийнинг татаббуъси мавжуд. Ҳар икки ғазал татаббуъларининг сарлавҳалари бир хилдир: “Татаббуъи Султонул - фусаҳо Ҳусайний ҳуллида мулкиху” – “Султонлар чиройи, шоҳлар безаги Ҳусайнийга издошлик” (7–С.274;292). Ҳусайний мутассил равишда Навоий ижодини кузатади ва унинг ғазалларидан таъсирланиб ўхшатма ғазаллар боғлайди. Ҳусайнийнинг “мени” радифли ғазалига Алишер Навоийнинг мусаддас боғлагани ҳодисаси анча эътиборлидир(6–Б.381–382). Ўз навбатида Ҳусайний ҳам Навоийнинг “нетай” (3–Б.149–150) ва “қилдило” (3–Б.151–152) радифли ғазалларига мухаммас боғлагани диққатга сазовордир.

Ҳусайн Бойқаро (1438–1506) ва Алишер Навоий ҳаётда ҳамдасту ҳамкор бўлганларидек ижодда ҳам ҳамнафас эдилар. Шоҳ Ҳусайн Бойқаро, яъни шоир Ҳусайний ва буюк мутафаккир Алишер Навоий бир - бирларининг ижодига бефарқ эмас эдилар, янги ижод намуналарини, аввало, ўзаро назардан ўтказар эдилар. Бу икки буюк инсон ва улуғ давлат арбоблари, айни замонда улкан шоирлар бўлиб, Ҳирот адабий муҳитининг етук дарғалари эдилар. Жомий ва Навоий бир - бирларининг асарларининг биринчи ўқувчилари бўлганидек, ушбу ҳодисадан Ҳусайний ҳам четда турмас эди, у ҳам Навоий асарларини илк назардан ўтказувчилардан бири эди.

Ҳусайн Бойқаро ўз даврининг кўзга кўринган шоири эди, у фақат туркий тилида ижод қилди ва туркий мумтоз адабиёти ривожига эътиборли улуш қўшди. Ҳусайний девонидан жой олган ғазаллар ўзбек тили бойликларини, унинг мўъжизакор жилосини намоёиш этади ва унинг кўркини кўз - кўз қилади. Алишер Навоий “Мажолис ун-нафоис”нинг саккизинчи мажлисини тўлалигича Ҳусайний шеърятга таҳлилига бағишлайди ва унинг ижодининг хос хусусиятларини очиб беради.

Султон Ҳусайн Мирзонинг фарзандларидан Бадиуззамон (1457–1515), Шоҳ Ғариб (1471–1496), Фаридун Ҳусайн (1473–1509), Муҳаммад Ҳусайн (1476–1503)лар ҳам ижод билан машғул бўлишган. Улар ҳақида “Мажолис ун-нафоис”нинг еттинчи мажлисида маълумотлар берилади, шулардан Шоҳ Ғариб Мирзо икки тилда шеърый девон тузгани ва Алишер Навоий унга алоҳида меҳр ила муносабат изҳор этади. Алишер Навоий “Фарҳод ва Ширин” хотимасида Шоҳ Ғариб Мирзога алоҳида боб ажратади ва ҳатто унинг вафотига атаб марсия ёзади. Шунингдек, “Хамса” дostonларидан “Ҳайрат ул-аброр”нинг охирида Бадиуззамонга боб ажратилса, “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун”, “Садди Искандарий” дostonлари биратўла Султон Ҳусайн Бойқаро ва Бадиуззамонга бағишланган. “Садди Искандарий”нинг сўнги бобларидан бири Ҳусайн Бойқаронинг ўғилларидан Музаффар Ҳусайн (1473–1509)га аталган. Ҳусайн Воиз Кошифийнинг “Ахлоқи Муҳсиний” (1495) асари Ҳусайн Бойқаронинг ўғли Абдулмуҳсин Мирзо (1472–1507)га атаб ёзилгандир. Буларнинг бари Ҳусайн Бойқаро

фарзандларининг давлат ишларида фаол иштироки ва бадий адабиётга эътибор билан қараганликлари исботидир.

Адабиётлар:

1. Бобур, Заҳириддин Муҳаммад. Бобурнома. Нашрга тайёрловчи П.Шамсиев. – Тошкент: Юлдузча, 1989. – 380 б. (–Б.146–165).
2. Бобур, Заҳириддин Муҳаммад. Девон. Нашрга тайёрловчи ва сўз боши муаллифи ф.ф.д., проф. Абдурашид Абдуғафуров. –Тошкент: “Фан” нашриёти, 1994. –144 б.
3. Бойқаро Ҳусайн. Девон. Рисола. Нашрга тайёрловчилар: С.Ғаниева ва Ш.Абдуллаева. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, 1968. – 168 бет.
4. Самарқандий, Абдураззоқ. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. К. II / (Форс тилидан тарж., сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Асомиддин Ўринбоев). – Тошкент: Ўзбекистон, 2008. –832 б.
5. Навоий Алишер. Асарлар. 15 томлик. Т.2. Нашрга тайёрловчи Ҳамид Сулаймон. – Тошкент: Ўздабийнашр, 1963. – 428 бет.
6. Навоий Алишер. Асарлар. 15 томлик. Т.3. Нашрга тайёрловчи Ҳамид Сулаймон. – Тошкент: “Тошкент” бадий адабиёт нашриёти, 1965. – 416 бет.
7. Навоий Алишер. Асарлар. 15 томлик. Девони Фоний. Т.5. Китоб 2. Нашрга тайёрловчи Ҳамид Сулаймон. – Тошкент. “Тошкент” бадий адабиёт нашриёти, 1965. – 456 бет.
8. Навоий, Алишер. МАТ. 20 томлик. 13-том. Мажолис ун-нафоис. Матни изоҳ ва таржималар билан нашрга тайёрловчи: Суйима Ғаниева. – Тошкент: “Фан” нашриёти, 1997. –284 б. (– Б.173–210).
9. Навоий, Алишер. МАТ. 20 томлик. 17- том. Насойим ул-муҳаббат мин шамойим ул-футувват. – Тошкент: “Фан”, 2001. – 520 б.
10. Олим Шарафиддинов. Танланган асарлар. Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи ф.ф.к. Эрик Каримов. –Тошкент: “Фан” нашриёти, 1978.– 304 бет.
11. Ҷомӣ, Абдурахмон. Осор: Иборат аз ҳашт жилд. Жилди шашум. (Девони сонӣ. Воситат-ул-икд). Ҳозирқунандаи чоп Аълоҳон Афсаҳзод.– Душанбе: Адиб, 1988. – 560 с.
12. Хондамир Ғиёсиддин бинни Ҳумомиддин. Макоримул-ахлоқ. (Яҳши хулқлар). Форсчадан М.Фаҳриддинов, П.Шамсиев таржимаси. Учинчи, қайта ишланган, тўлдирилган нашри.– Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, 1967. – 136 бет.

Изоҳ: баҳши – туркийда оқин, уйғурчада устоз, хаттот.